

KÖZLEMÉNYEK

Huszár Gál, Bullinger Henrik Libellusának (1551/1559) nyomdása. – Hátterek, kapcsolatok és teológiai kérdések. * Az utóbbi években különböző tanulmányokban arról olvashattunk, hogy az 1540-es évekig a magyarországi és az erdélyi reformáció úgynevezett humanista reformációnak tekinthető.¹ Ezért fel kell tennünk azt a kérdést – függetlenül attól, hogy német vagy magyar anyanyelvű területekről beszélünk –, hogy a korai magyarországi reformációt le lehet-e szűkíteni lutheránus vagy kálvinista irányzatokra. Az erdői zsinat hitvallása (1545) világos példa arra, hogy a korai magyarországi reformáció teológiai meghatározása nehéz, mert ez a zsinat részben a Melanchthon által írt *Confessio Augustana variatát* fogadta el, és pontosan Kálvin helyeselte a *Variatát* is. Mindazonáltal megállapítjuk, hogy a Luther és Erasmus között történt vita (1524/25) után a humanizmusnak a 17. századig különleges jelentősége és hatása volt a magyarországi reformációra. Ez világosan kiderül abból, hogy a mohácsi csata (1526) után a magyarországi diákok továbbra is humanista központokkal és az ottani tudósokkal ápoltak intenzív szellemi kapcsolatot. Gondolunk a magyar diákok tanulmányaira Wittenbergben Philipp Melanchthonnál (Coetus Hungaricorumban), Strassburgban Johannes Sturmánál, a különböző magyarországiak könyvnyomtatási és egyetemi kapcsolataira Bázellel, főleg Erazmusszal, Grynaeusszal, Oporinusszal vagy Zwingerrel. Ebben Bázelnak rendkívüli szerepe volt: A jó minőségű bázeli nyomtatványok egész Európában elterjedtek, hiszen a 16. századi velencei vagy lyoni kiadványoknál sokkal jobbak voltak. A bázeli nyomdászok a közép-európai tudósokkal is rendszeres kapcsolatban álltak (pl. Thurzóval, Honterusszal, Macariusszal, Sambucusszal, Dudithtal stb.). Természetesen ez nagyban elősegítette a svájci könyvek Közép-Európában való elterjedését, amit a possessorkutatás kétségtelenül bizonyít.²

Ugyanezt állapíthatjuk meg a 16. századi levelezésekből. Orbazius Mátyás Musculus berni professzorhoz azt írta, hogy Wittenbergben a magyar diákok Musculus biblíamagyarázatait érdeklődéssel olvassák,³ Ambrosius Moibanus, breslaui lelkész 1552-ben írt Kálvinnak egy levelet,

* Ezt az tanulmányt a Gál Huszár 500. évfordulója alkalmából rendezett konferencia keretében tartottam a Budapesti Evangélikus Karon 2012. november 7-én; sajnos utólag nem publikálták a konferencia kötetét.

¹ Ld. Juhász István, Ulrich A. Wien, Fata Márta, Juhász Tamás, Jan-Andrea Bernhard és többiek tanulmányait.

² Ld. pl.: Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

³ Ld. Mátyás Orbazius Wolfgang Musculushoz, 1551. január 10-én. ZSINDELY Endre, *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai = Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, 3, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Reformát. Egyház, 1973 (Studia et acta ecclesiastica editio ecclesiae reformatae ad anniversarium quadringentesimum reformationis confessioni Helveticae in Hungaria addictae, 3), 997 kk. (ld. BODENMANN,

amelyben arról számolt be, hogy Kálvin művei Lengyelországon és Magyarországon elterjedtek.⁴ Fejérthóy János Bullinger érdemének tekintette azt, hogy a magyar nép a „veram Christianae Religionis amussim”-be találta vissza.⁵

A 16. század közepén a politikai és egyházi élet képviselői éles hangvételű művekben keltek ki a „szakramentáriusok” ellen, amely azt mutatja, hogy mennyire aktuális kérdéssé lett a reformáció helvét irányának elterjedése Magyarországon. Egyrészt gondolunk főként Draskovich György (1515–1587), a későbbi esztergomi püspök vitairatára, a *Confutatio eorum quae dicta sunt a Ioanne Caluino sacramentario* (Padua, 1551) című műre, amelyet Martinuzzi Györgynek ajánlott.⁶ Benne Draskovich megcáfolta Kálvin úrvacsoratanát, amelyet Kálvin a *Commentarius in priorem Epistulam Pauli ad Corinthios* (Strassburg, 1546) című művében írt. Másrészt gondolunk a „szakramentáriusok” ellen irányuló országgyűlési törvényekre, amelyeket 1547 és 1557 között fogadtak el.⁷

A Libellus története és tartalma

Bullinger a *Libellus* előszavában arról is írt, hogy Magyarországon elterjedtek a svájci kiadású könyvek, amelyek közül leginkább a zürichi reformáció kiadványai a legnépszerűbbek: „... fideles testantur lucubrationes meas, quas iam annis aliquot ad utilitatem Ecclesiarum multis viris bonis urgentibus edidi, vobis esse acceptas”.⁸ Amint az újabb kutatások kimutatták, a Bullinger által említett művek főként Bullingernek a Mátéről (1542), Márkról (1545) és az apostoli levelekről (1537 kk.) szóló magyarázataival azonosíthatók be. Bullinger művei mellett külön meg kell említeni Kálvin *Institutio christianae religionis* (1536/1539/1542 stb.) című könyvét és Zwingli *Operum quattuor tomii* című kiadását (1544/1545).⁹

Reinhard, Wolfgang *Musculus (1497–1563). Destin d’un autodidacte lorrain au siècle des Réformes*, Genf, 2000 (Travaux d’Humanisme et Renaissance, 343), 590 k.).

⁴ Ld. Ambrosius Moibanus Johannes Calvinhoz, 1552. március 24-én = CO XIV, nr. 1615.

⁵ János Fejérthóy Heinrich Bullinger-hez, 1551. március. 26-án. BULLINGER, Heinrich, *Confessio Helvetica Posterior olim ab Henrico Bullingero [...] ad fidem editionis principis*, szerk. Eduard Böhl, Wien, 1866, 99. Egy alkalommal Szikszói Lukács Wittenbergből Bullingerhez fordult, nyomtatékos kéréssel, hogy Bullinger a „propositiones Stancarianorum” ellen irányuló iratokat küldje (ld. Lukács Szikszói Heinrich Bullingerhez, 1562. augusztus 24-én. ZSINDELY Endre, *Magyarok levelei a zürichi egyházhoz = Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, 3, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Reformát. Egyház, 1973 [Studia et acta ecclesiastica editio ecclesiae reformatae ad anniversarium quadringentesimum reformationis confessioni Helveticae in Hungaria addictae, 3], 963 kk.). Az említett „propositiones Stancarianorum” a Stancaro *De Trinitate et Mediatore Domino nostro Iesu Christo adversus Henr. Bullingerum, Petr. Martyrum, Ioa. Calvinum et reliquos Tigurinae ecclesiae ministros ...* (Krakkó 1562) című írása; ezt az írását Bullinger adta oda azonnal Kálvinnak (ld. Heinrich Bullinger Calvinhoz, 1562. szeptember 7-én, in: CO XIX, nr. 3848).

⁶ Kálvin írásai ugyanis egyre jobban terjedtek Várad környékén.

⁷ Ld. BERNHARD, Jan-Andrea, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, 2017 (Refo 500 Academic Studies, 19), 147 kk. 249 kk. et passim.

⁸ Heinrich Bullinger a magyar lelképásztorokhoz, 1551, in: Lib 5.

⁹ Ld. BERNHARD, Jan-Andrea, *Von Adligen, Studenten und Buchdruckern in Ungarn. Ein Beitrag zur „Wende“ vom lutherischen zum reformierten Bekenntnis im protestantischen Ungarn des 16. Jahrhunderts*, Zwa XXXIII (2006), 159 k; IDEM, *Konsolidierung*, 140 kk. et passim.

A *Consensus Tigurinus* (1549) elfogadásával a zürichi és genfi egyházak megegyeztek egymással, amellyel létrejött a 'református felekezet'.¹⁰ Ez nagyban hozzájárult a svájci kiadású művek elterjedéséhez. Jó példa erre Fejérthóy János esete, mert ő nem volt se hittudós se diák, hanem a Bécsben működő magyar kancellária titkáráként tevékenykedett. 1551-ben Bullingernek írt egy levelet, amely azért is érdekes, mert nem Melanchthonnak címezte. Ebben¹¹ azt írja, hogy „confirmatus sum ex quinta decade Sermonem tuorum”,¹² és arra kérte Bullingert, hogy a török veszélynek kitett magyar református keresztyéneknek írjon egy 'vigasztaló és irányadó iratot'. Néhány kérdést is leírt, amellyel ekkor a magyar gyülekezetek sokat foglalkoztak: Hogyan lehet a pápistákkal együtt élni? Mit csináljanak a hívők, ha a papok újra és újra arra kényszerítik a reformátusokat, hogy misén vegyenek részt? Az egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy mit csináljon az egyház, ha a törökök valamelyik házastársat elrabolják és a hátrahagyott szeretne újra megnősülni.¹³

Bullinger sietett, hogy megsegítse a szorongatott hittestvéreket. Egy levél helyett írt egy ötven fejezetből álló iratot és ezt küldte el Fejérthóy Jánosnak. Ez az irat Bullinger magyarországi kapcsolatainak legfontosabb dokumentuma. Más református egyháznak nem írt hasonlót.¹⁴

Bullinger nem az apostoli hitvallás sorrendje alapján írta meg művét, hanem a svájci reformációban elterjedt¹⁵ szentírástannal kezdte azt. Ezt fontos hittételek követték, de nem mindegyik.¹⁶ Ennek ellenére Bullinger minden hit- és életkérdéssel (etikus figyelmeztetésekkel együtt) foglalkozott. Munkája megható vigasztalólevél, amely főként az elején és a végén az újszövetségi levelekre emlékeztet. Ez azt jelenti, hogy a „libellus epistolaris” egy kis dogmatika, másrészt valódi levél a magyar lelkészeknek és gyülekezeteknek.

Érdekes az, hogy a krisztológia határoz meg minden más szakaszt: A szentírást (Lib 9–61), az istent (Lib 62–73, passim), az üdvösségtant (Lib 74–198), az „egyháztant” (Lib 199–258), a szentségtant (Lib 259–281) és az eszkatológiát (Lib 3. 204–209, 307–321).¹⁷ A részben terjengős

¹⁰ Minden svájci reformátori terület (Zürich, Bern, Bazel, Schaffhausen, Chur (és Graubünden), Sz. Gallen, Biel, Mülhausen, Genf és Neuenburg) elfogadta a szöveget, és Bucer, Melanchthon és a Lasco a „Consensus Tigurinus”-ról pozitívan nyilatkoztak.

¹¹ 1551. március 26-án.

¹² Fejérthóy János Heinrich Bullingerhez, 1551. október 10-én.

¹³ Érdekes, hogy Bullinger az utolsó kérdésre nem felelt a „Libellus epistolaris”-ben. Ez a kérdés nagyon kényes volt, és veszélyes lehetett volna, ha hibás választ írta. Bullinger a kérdés miatt Blarer Ambrosiushoz (Konstanz) fordult (1551. május 7-én), és Blarer egy kiterjedt szakvéleménnyel felelt neki. Magyarországon a kérdés megoldatlan maradt 16 évig.

¹⁴ Ld. BERNHARD, Jan-Andrea, *Reformátori üzenet és ökumenikus szellem. Bullingernek a magyar egyházakhoz küldött Libellus epistolaris (1551) című irata = Emlékkönyv Tőkés István kilencvenedik születésnapjára*, szerk. Geréb Zsolt, Adorjáni Zoltán, Kolozsvár, 2006, 467–476.

¹⁵ Mert az apostoli hitvallás sorrendje hagyományos (verbum humanum); a svájci protestantizmusnak a „verbum Dei” (az Isten igeje) fontosabb mint a „verbum humanum (hagyomány, emberi szó). Azért dogmatikusan a szentírás tanítása áll az első helyen, és Zwingli bevezette a „lectio continua”-t a prédikációkba (a perikópai olvasmányok helyett).

¹⁶ Például a Szentháromság tana a „libellus”-ból hiányzik.

¹⁷ Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a *Könyvecskében* – természetesen meghatározta az irat aktuális indítéka is – nem áll olyan kiterjedt dogmatika rendelkezésünkre, amelyben minden tantételt egyformán tárgyalva van. A II. helvét hitvalláshoz képest hiányzik pl. az antropológia vagy a minden részletében kidolgozott istentan. Ebből nem szabad (mint NAGY Barnabás, *Geschichte und Bedeutung des zweiten helvetischen Bekenntnisses in den osteuropäischen Ländern = Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*, szerk. Joachim Staedtke, Zürich, Zwingli, 1966, 110) arra következtetni, hogy Bullinger

magyarázatok összefoglalásával fejezi be Bullinger az irat „dogmatikai” részét (Lib 282–295). E befejező szakasz az előző részre (Lib 3–281) való számos visszautalás által belső összefüggést és világos krisztológiai irányultságot nyújt az egész iratnak. Ezzel a krisztológia lett a *locus clavis* a *Libellus*ban, amely arra utal, hogy a krisztológián múlik minden egyéb.¹⁸

E „dogmatikai” rész után következik, mintegy függelékként, a Fejérthóy kérdéseire adott válasz: Hogyan éljen a keresztyén ember a pápai és török uralom alatt? Bullinger úgy vélekedik erről, hogy mint az apostoli időben, a hívőknek szabad élniük a hitetlenek között, de ne vegyenek részt szertartásaikon. Ugyanakkor imádkozniuk kell a pápistákért, meg a törökökért is (Lib 297 kk.), és türelmesen el kell viselniük az üldöztetéseket (Lib 307 kk.). – Fejérthóy házassági kérdéseire¹⁹ egyáltalán nem tért ki Bullinger.²⁰

Említésre méltó az, hogy Bullinger csak mellékesen ad tanácsot Fejérthóynak. Ezzel két dologra hívja fel a figyelmet: egyrészt arra, hogy egyedi, konkrét kérdéseket csak az egész üdvösség horizontjából lehet megválaszolni, mégpedig úgy, hogy „in Christo omnia salutis vel vitae nobis dedisse” (Id. Lib 62. 282); ezért először az üdvösségtényeket magyarázza el részletesen, és csak ezután válaszol a konkrét kérdésekre. Másrészt azt jelzi, hogy ezek a kérdések nem olyan sürgető természetűek Bullinger számára, mint Fejérthóy számára, hiszen a világ vége közel van.²¹ A sok vigasztaló mondatból valóban a legfontosabb és a legragyogóbb a következő: „Foelicitas ergo maxima est, cum Christo et omnibus Sanctis Martyribus coniungi in cruce in praesenti seculo, ut cum iisdem illis colligamur in gloria in futuro seculo...” (Lib 315; Id. Lib 265).²² Tehát a *Libellus* nyilvánvaló világvégi alapvetéssel is bír. Bullinger mintegy keretbe foglalja az iratát azokkal a szavakkal: Krisztus „magna cum gloria venturus est iudicare vivos et mortuos” (Lib 3. 320). Ebből kiviláglik, hogy Bullinger krisztológiai vonalvezetése meghatározza az egész *Libellus*at.

Bullinger és Huszár kapcsolata

1557. október 26-án Huszár Gál levélben fordult Bullingerhez. Ebben a levelében Huszár főleg három dologról beszélt: Először arról, hogy a törökök a protestánsokhoz jóakarattal és emberies-séggel viszonyulnak, amely leginkább a protestáns monoteizmusnak köszönhető. Egyébként ezt már

teológiája még „in processu formationis” lett volna. Emlékezzünk arra, hogy ezekben az években írta Bullinger a *Sermonum decades quinque*-t (Zürich 1549/1551), az egész református Európa vi-gaszkönyvét.

¹⁸ Ld. a lapszéli illusztrációt.

¹⁹ Fejérthóy kérdezte azt, hogy mi történjék az olyan házasságok esetén, amikor a hosszú török fogságból hazatérő házaspár korábbi élettársát új házasság kötelékében találja: melyik házasságot kell érvényesnek tekinteni? (Id. Fejérthóy János Bullinger Henrikhez, 1551. március 26-án. BULLINGER, *Confessio Helvetica Posterior*, 1866, 100).

²⁰ Ld. ZSINDELY Endre, *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bucsay Mihály [et al.], Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967, (Studia et acta ecclesiastica editio ecclesiae reformatae ad anniversarium quadringentesimum reformationis confessioni Helveticae in Hungaria addictae, 2), 71 k.

²¹ Természetesen meg kell említeni, hogy (harmadrészt) a magyarországi hittestvéreikkel szemben a svájci reformátorok és gyülekezeteik számára nem volt hétköznapi tapasztalat a török által elhurcolt (esetleg mohamedánnak át is térített) házastársak és az újraházasodás kérdése.

²² Ld. BÜSSER, Fritz, *Heinrich Bullinger (1504–1575). Leben, Werk und Wirkung*, 2, Zürich, 2005, 313; LOCHER, Gottfried W., „Perseverantia in viis Domini“. *Bullingers Sendschreiben an die Glaubensbrüder in Ungarn unter habsburgischer und unter türkischer Herrschaft*, Zwa XVIII (1989), 65; NAGY Barnabás, *Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger*, Zwa XII (1965), 204.

Wolfgang Musculus a *Vom uffgang des Wort Gottes bei den Christen in Ungern* (Bern 1550) című művében hangsúlyozta.²³ Másodszor kiemelte, hogy Magyarországon Bullinger személye és művei nagy hatással vannak²⁴ az evangélium hirdetésében és a római zsarnoksággal szemben. Harmadszor Huszár megkérte Bullingert, hogy írja össze és adja ki latin nyelven a zürichi egyház liturgiáját. A kérés oka az volt, hogy Magyarországon a protestáns gyülekezetekben sok különböző liturgiát használtak, és az akkori zűrzavar helyett egységes istentiszteleti rendtartást akartak bevezetni.²⁵

Tudjuk, hogy Bullinger vejét, Ludwig Lavatert (1527–1586) bízta meg, hogy a zürichi liturgiát írja le és jelentesse meg. Lavaternek a *De ritibus et institutis ecclesiae Tigurinae opusculum* című könyvét 1559-ben nyomtatták ki Zürichben, amelyből Bullinger Magyarországra küldött néhány példányt. Ez a könyv a gyülekezetekben elterjedt, és hosszú ideig gyakorolt hatást a magyar református egyház liturgiájára.²⁶ Bullinger jelentőségét jól mutatja, hogy 1559-ben Huszár Gál Magyaróváron, Heltai Gáspár Kolozsvárott nyomtatta ki Bullinger *Libellus*át. Nem tudjuk, hogy Huszár Bullinger *Libellus*át már ismerte-e akkor, amikor a levelét megírta, vagy Bullinger csak a Huszár levelének átvétele után küldte-e meg a művét. Tudjuk viszont, hogy a magyar és erdélyi protestáns egyházakban a *Libellus* kéziratok változatai elterjedtek, ezért nem véletlen, hogy a *Libellus* 1559-ben egyszerre két nyomdában is megjelent.²⁷ Ráadásul ugyanebben az évben Marosvásárhelyen elfogadták a legelső református hitvallást, amely az úrvacsorát tárgyalta, Melius Juhász Péter tollából.²⁸ Huszár a *Libellus* előszavában azt hangsúlyozta,²⁹ hogy Bullinger *munkája* „diu apud nos delituisse”, amelyet nagyon fontos és érdekes műnek tekintett, és ezért tartotta szükségesnek a kiadását.

Ha a két kiadást összehasonlítjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy a szövegek majdnem hasonlóak. Egy vitatott kérdésben viszont Huszárnak és Heltainak két különböző szövege van. Ez az úrvacsoratan. Jellemző, hogy Bullinger csak két mondatban értekezik az úrvacsora kérdéséről (Lib 264 k.), és ebben a két mondatban a két kiadás eltér egymástól. Miközben Heltai a hit és szentlélek együttes munkáját hangsúlyozta, Huszárnál ez az aspektus hiányzik. Különböző elemzésekből (közte Nagy Barna tanulmányaiból), de főleg a *Consensus Tigurinusszal* való teológiai összevetéséből kiderül, hogy Heltai szövege az eredeti. Fontosnak tartom azt hangsúlyozni, hogy Huszár szövegében Bullinger „valódi” meggyőződése található meg. Miért? A *Consensus Tigurinus* Bullinger és Calvin között létrejött megegyezés, de Bullinger a személyes levelezésében a hit sokkal nagyobb hangsúlyt kap az úrvacsoratanban, miközben Kálvin a hit és szentlélek együttes munkáját hangoztatja. Ez lehet az egyik oka annak, amiért azt gondolom, hogy Bullinger 1557/1558 telén a *Libellus* új változatát küldte el Huszárnak, amelyben az úrvacsoratanról alkotott „valódi” meggyőződését írta le. De ez még egy kutatási hipotézis.

²³ Ld. BERNHARD, *Konsolidierung*, 109 kk. 291 kk. et passim.

²⁴ Ld. is BERNHARD, *Konsolidierung*, 373 kk. et passim.

²⁵ Végig kérte Bullingert, hogy „intse meg” Melanchthont, hogy valljon végre színt az úrvacsorára kérdésében.

²⁶ Ld. pl.: CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve, Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Bp., Balassi, 2013, 341.

²⁷ Ld. *Brevis ac pia institutio christianae religionis ad dispersos Hungaria Ecclesiarum Christi Ministros... per Heinrycum Bullingerum*, Magyaróvár, Huszár Gál, 1559 (RMNy 157); *Libellus epistolaris, a pio & doctissimo viro, Heynricho Bullingero ... pressis & afflictiss. Ecclesijs in Hungaria, earundem Pastoribus & Ministris transmissus*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1559 (RMNy 152).

²⁸ Ld. RMNy 155. A Marosvásárhelyi hitvallásban a „hit és szentlélek” (*spriritus et fides*) együtt működnek, mint a *Consensus Tigurinus*-ban (1549) vagy a *Libellus*-ban (Lib 265); ld. BERNHARD, *Konsolidierung*, 418 kk.

²⁹ Johann Sebastian Pfäuserhez, I. Miksa cseh király udvari lelkészéhez.

Reformátori üzenet és ökumenikus szellem

A zürichi reformációnak kezdetektől fogva a teológiai kiindulópontja az istentan volt és nem a krisztológia.³⁰ A zürichi reformáció más iratától eltérően Bullinger feltűnő módon csak tömören tárgyalja az istentant a *Libellus*ban (Lib 62 k. 76 k.). Ezt a krisztológiai hangsúlyt vizsgálva két kérdés merül föl:

1. Milyen történelmi háttér indokolja, hogy Bullinger a *Libellus*ban ilyen erőteljes krisztológiai hangsúlyt ad?

Bullinger fejtegetéseiben egyértelműen a római hagyomány ellen foglal állást (Lib 9 kk.). Az ő kritikája a Szentírásból indul ki, amelyben minden megvan, ami az üdvösséghez szükséges. Éspedig a Szentírás tartalma az, hogy Isten Krisztusban mindent megadott nekünk az üdvösségre. Ezért semmi más 'supplementá'-ra nincs szükség, mert Krisztus az egyház egyetlen mestere (Lib 62 kk.). A *Libellus* krisztológiája tehát egyértelmű Róma ellenes vitát tartalmaz. Az első ülészakájában (1546–1549) a *Tridenti* zsinat újra megfogalmazta a protestantizmustól való elhatárolódást több dogmában. Ezekre a dogmákra hivatkozott Bullinger a *Libellus*ban, és ezekkel állította szembe a krisztológiát.³¹ A Krisztusra való összpontosítás, akárcsak az egész reformációban, a *Libellus*nak is hagyománykritikai és ezzel együtt forradalmi vonást kölcsönözött.

Továbbra a *Libellus* krisztológiai hangsúlyával Bullinger megpróbált válaszolni a magyar protestánsok helyzetére. Feltűnő, hogy Bullinger két mondatban értekezik az úrvacsora kérdéséről (ld. Lib 264 k.).³² Hasonlóképpen a svájci reformáció egy másik sajátosságát, a gondviselés- és az elrendelést is majdnem teljesen elhalványítja (ld. Lib 77 k.).³³ Végül Bullinger a 'liberum arbitrium' kérdését teljesen elhagyja.³⁴ Úgy látszik, a svájci reformáció tipikus, de vitatott szakaszát szándékosan nem tárgyalta behatóan. Másrészt Bullinger „als einer der bestinformierten Männer seiner Zeit”³⁵ nagyon jól tudta, hogy az 1540-es években Melanchthon a református magyar egyházak és ezek a diákjai legfontosabb tanítójává lett.³⁶ Bullinger pedig Melanchthon közvetítő álláspontjához sok kérdésben

³⁰ Ld. STEPHENS, Peter, *Zwingli, Einführung in sein Denken*, Zürich, 1997, 55 kk.; LOCHER, Gottfried W., *Grundzüge der Theologie Huldrych Zwinglis im Vergleich mit derjenigen Martin Luthers und Johannes Calvins = Huldrych Zwingli in neuer Sicht, Zehn Beiträge zur Theologie der Zürcher Reformation*, Zürich, Zwingli, 1969, 203 kk.

³¹ Emlékezzünk arra: A Szentírás egymaga „sufficit” (Lib 31 kk.; ld. ezzel szemben: Tridentinum, Sessio IV [1546. április 8-án]); Krisztus az „unicus ecclesiae magister” (Lib 62 kk.; ld. ezzel szemben: Tridentinum, Sessio IV); „extra Christum non est salus” (Lib 85 kk.; ld. ezzel szemben Cyprian mondatát „Extra ecclesiam non est salus”); megigazulás „sola fide” (Lib 102 kk.; ld. ezzel szemben: Tridentinum, Sessio VI [1547. január 13-án]); „sacramenta divinitus instituta” száma kettő (Lib 259 kk.; ld. ezzel szemben: Tridentinum, Sessio VII [1547. március 3-án]).

³² Bullinger *Wahrhaffte Bekanntnuß der dieneren der kilchen zu Zürych* (1545) című irata, valamint Bullinger és Calvin *Consensus Tigurinus*-ban történő megegyezése (1549) során végérvényes formát öltött a református és a lutheránus úrvacsoratan különbsége.

³³ A következő iratokra emlékezzünk: ZWINGLI, Huldrych, *De providentia Dei című*, Zürich, 1530; *Confessio Helvetica Prior*, Basel, 1536; CALVIN, Johannes, *Institutio christianae religionis*, Basel, 1536; CALVIN, Johannes, *De aeterna praedestinatione*, Genf, 1552.

³⁴ Habár Bullinger *Sermonum decades quinque* című könyvében (1549/1551) a szabad akaratról nincs külön fejezet, erről a kérdéstről számos magyarázat megfogalmazott (ld. pl. Dec. 3. Serm 9; Dec. 4. Serm. 2; stb.). A II. Helvét Hitvallásban Bullinger a IX. fejezetben tárgyal a kérdést.

³⁵ ZSINDELY, *Bullinger und Ungarn*, 362 k.

³⁶ Ld. BUCSAY Mihály, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*, Teil I: Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und

közel állt.³⁷ Figyelemre méltó az, hogy Melanchthon is a krisztológia szemszögéből tárgyalta a *Loci communes* című könyvében (1521) az egyes szakaszokat („Loci”), ahogy ő maga írta az előszóban: „Hoc est Christum cognoscere beneficia eius cognoscere.”³⁸ Ehhez könnyen csatlakozhattak Bullinger nagyszabású krisztológiai magyarázatai, és megmutathatták a magyar reformátusoknak azt, hogy Bullingernek „ugyanaz” a véleménye, mint a wittenbergi teológusoknak. Végeredményben Bullinger *Libellus*ának krisztológia-hangsúlyozása a Magyarország és Erdély iránti egyházpolitikai érdeklődés jele is volt.

2. Milyen jelentősége van e krisztológiai hangsúlyozásnak a teológiai érvelés számára?

A *Libellus*ban a protestantizmuson belüli csodálatos nyitottságra találunk. Krisztus istenségének és emberségének valóságát hangsúlyozó óreformátus krisztológia különlegességeit – amelyeket Bullinger egyébként vallott –, itt nem emelte ki. Ehelyett megpróbálta – ahogy a magyarokkal és erdélyiekkel folytatott levelezésében is – a protestantizmuson belüli vitát enyhíteni. Így fogalmazta meg közreformátorian és krisztológikusan a kegyelemtant és a megigazulást (ld. Lib 74 k.). Egészen lutherinek tűnik az igazságosság, az élet és az üdvösség teljesen Krisztusban eldöntött volta, tehát ’extra nos’. De, mint Pál apostolnál, Zwinglinél és Kálvinnál a hit befogadja Krisztust, és Krisztus a hívőben tovább él: a ’pro nobis’-ből lesz az ’in nobis’ (ld. Lib 89–95). Ehhez szervesen csatlakozik az élet megszentelésének református hangsúlyozása (ld. Lib 181–195).³⁹

Erre vonatkozóan írta Nagy Barna: A *Libellus* „stellt uns Bullinger als Mann der Ökumene vor die Augen...”⁴⁰ Valóban, az iratot „ökumenikus” szellem hatja át. Ez főleg a krisztológiájából derül ki. A magyar egyházpolitikai helyzet és annak a kornak világvégi hangulata azt eredményezte, hogy Bullinger számos vitatott kérdést nem tárgyalt, figyelmét Krisztusra irányította, és „ökumenikus” nyitottság mutatott. Habár Bullinger félreérthetetlenül tárgyalja a kettős természet tanát (ld. Lib 41. 212 k.), ezt nem az óreformátus módon tematizálja, hanem Krisztus ontológiáját az üdvösség fényében taglalja. Nem a természetek viszonyának a meghatározása érdekli Bullingert, hanem az üdvösség, amely a Krisztus-eseményben elébük megy a hívőknek. A szoteriológiának és krisztológiának ez a szoros összekapcsolása lehetőséget adott Bullingernek, hogy minden reformátori hitű magyar keresztyén felé – legyenek ezek a wittenbergi, a helvét (vagy akár még rajongó irány, az antitrinitariusok) követői is – „ökumenikus” nyitottságot tanúsítson.

Ezen a protestantizmuson belüli „ökumenén” túlmenően Bullingernek a római egyházzal szembeni igen érdekes magatartása állapítható meg: már említettük a számos polemizáló megjegyzést, amelyekben Bullingernek a Krisztus összehasonlíthatatlan teljességét lekicsinyló vélemények miatti aggodalma vált világossá (ld. Lib 208. 284). Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Bullinger a római egyház képviselőit nem sújtotta „egyházi átokkal” (anathema),⁴¹ hanem – és ez jelzi Bullinger „ökumenikus” gondolkodásmódját – a magyar reformátori érzelmű keresztyéneket arra bátorította, hogy „pro Papistis” imádkozzanak (ld. Lib 298). Ennek háttérében Bullingernek az a meggyőződése

katholischen Reform, Wien, Köln, Graz, Böhlau, 1977, 97; JUHÁSZ István, *Von Luther zu Bullinger, Der theologische Weg der Reformation in den protestantischen Kirchen in Rumänien*, ZKG 81 (1970), 329.

³⁷ Bullinger 1535-től 1559-ig levelezett Melanchthonnal.

³⁸ LD. MELANCHTHON, Philipp, *Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae* (1521), szerk. PÖHLMANN Horst Georg, Gütersloh, 1993, 0.13.

³⁹ LD. LOCHER, Gottfried W. „Perseverantia in viis Domini.” *Bullingers Sendschreiben an die Glaubensbrüder unter habsburgischer und türkischer Herrschaft*, Zwa XVIII (1989), 65.

⁴⁰ LD. NAGY, *Quellenforschungen*, 203; IDEM, Bevezetés = *Libellus epistolaris* (=Lib), 20.

⁴¹ A Tridenti zsinat megfogalmazta a megigazulásról (Sessio VI) és a szakramentumokról (Sessio VII) szóló *canonest*, amelyekben reformátori tanítás képviselőit az egyházi átokkal sújtják.

áll, hogy Krisztusban lehetséges az egyesülés minden testvérrel és vértanúval (ld. Lib 265. 315). Krisztus tehát a keresztyén testvériség egyetlen alapja, sőt minden ökumené csak őbenne lehetséges.

Rövidetések

- CO Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia, 1-59 vol., Braunsweig, Berlin, Schwetschke, 1863–1900, (Corpus reformatorum, 29-87).
- Lib *Heinrychi Bullingeri epistola ad ecclesias hungaricas earumque pastores scripta 1551: Bullinger Henrik levele a magyarországi egyházakhoz és lelkipásztorokhoz 1551*, a latin szöveget gondozta, ... ford., bev., jegyz. Nagy Barna, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1967.
- ZKG Zeitschrift für Kirchengeschichte
- Zwa Zwingliana. Mitteilungen zur Geschichte Zwinglis und der Reformation

JAN-ANDREA BERNHARD